

Pestverbanden

Door: Jan Ruigrok

Wie binnen een school herstelgericht werkt streeft ernaar betrokkenen zelf hun conflicten te leren aanpakken door de schade die is ontstaan te herstellen. Hoe sneller het conflict is opgelost, hoe kleiner de schade.

Rigardus het onderwijsbureau van Jan Ruigrok combineert Herstelrecht met *provocatieve begeleiding* die lol, humor, verwarring en provocatie gebruikt om een prettige en leefbare sfeer op school te creëren. Daarnaast werkt *Rigardus* vanuit de *contextuele leerlingbegeleiding* waarbij meerzijdige partijdigheid een voorwaardelijk streven is. Dit is de uitdaging aan de begeleider om bij zijn handelen de belangen van alle betrokkenen, ook de indirecte, te behartigen. Maakt dit ratjetoe aan ideeën en theorieën dat het allemaal nodeloos ingewikkeld of versterken ze elkaar op een unieke manier? Wie in dit artikel leest hoe deze eclecticische aanpak kan werken bij heftig pestgedrag, kan zich een oordeel vormen. We doen dat aan de hand van een situatie zoals die zich op een school kan voordoen.

De feiten

Op een school voor voortgezet onderwijs is op een donderdagochtend bij Harry, een leerling uit 3-havo, een gebruikt stuk maandverband op de rug geplakt. Nadat hij er een half uur mee heeft rondgelopen, door de gang en in de kantine, wordt hij er door een leraar op gewezen. Bij Peter, zijn mentor die hem apart neemt, slaat Harry dicht en weet hij niet meer te doen dan wat schaapachtig te lachen. Peter raadt Harry aan om voor dit moment naar huis te gaan. Hij belt moeder dat haar zoon eraan komt, zegt wat er is gebeurd en dat hij later contact met haar zal opnemen. De verbandenplakker niet te vinden. Niemand heeft iets gezien, gehoord, of zegt iets. Peter praat in het laatste lesuur van de dag met zijn mentorklas over het incident en er ontwikkelt zich een plan.

's Avonds belt Peter met moeder die vertelt dat Harry enorm is aangedaan. Hij zit op zijn kamer achter de pc en heeft geen behoefte de mentor of wie dan ook te spreken. Peter legt zijn plan voor aan moeder en mailt haar de brief die de basis ervan vormt. Zo kunnen zij, haar man en Harry hem lezen, en zich erover uitspreken. Moeder vindt het plan gelijk al prachtig en zal het met Harry en zijn vader bespreken. De mentor zegt dat wanneer zij er aanvullingen op hebben, hij die graag voor de vrijdag 10:00 uur wil horen. "U mag me tot vanavond half twaalf bellen of mailen. Als het even kan neem ik uw suggesties mee, maar uiteindelijk beslist de school wat er gedaan wordt. We moeten hoe dan ook reageren, zulke incidenten gaan niet alleen u en Harry aan, maar ons allemaal". Peter belt met enkele collega's om te vragen of hij ook namens hen mag spreken bij uitvoering van het plan. Ze gaan akkoord. Wanneer hij de rector zijn plan uitlegt schiet zij in de lach en reageert ze aanvankelijk wat aarzelend. "Ik kan

me voorstellen dat je meer jongens en dan meisjes meekrijgt. En zoals je het me nu voorlegt lijkt het erop dat je mensen over de streep wilt trekken. Voor mij is belangrijk dat iedereen echt voldoende vrijheid voelt om wél of niet mee te doen. Onder die voorwaarde ga ik akkoord.' Om ½ 12 die avond ontvangt Peter een mailtje van moeder: Harry blijft vrijdag nog thuis. Wat je actie betreft: DOEN!!! BEDANKT!!!

De brief als reactie op de feiten.

Vrijdagmorgen is Peter om acht uur op school en de reproafdeling kopieert de brief die hij het eerste uur in lerarenkamer presenteert aan de aanwezige collega's en in de postvakjes legt van de anderen. Collega's nemen stapeltjes mee om uit te delen in de klassen. Iedereen op school krijgt die ochtend de volgende brief te lezen.

Beste leerlingen en collega's,

Gisteren is er bij een van onze leerlingen bij wijze van 'grap' een gebruikt stuk maandverband op de rug geplakt. Wij zijn hier erg van geschrokken. Iedereen zal anders reageren wanneer hem of haar zoiets overkomt, maar het kan natuurlijk een enorm negatieve ervaring zijn die je je leven lang bijblijft. Waar we ook van geschrokken zijn, is dat de leerling om wie het ging een poos door de school gelopen heeft, zonder dat iemand hem wees op wat er op zijn rug hing.

Dat is niet alleen naar voor die leerling, maar zulke 'grappen' kunnen iedereen overkomen. Jou en ons ook en dat maakt ons bang en bezorgd. 'Grappen' als deze veranderen een school in een onveilig gebouw. We lopen daarom allemaal schade op door deze *sick joke*. Voor ons is er op een grove manier een grens overschreden.

Wij, enkele leerlingen en leraren, hebben besloten tot actie over te gaan. We vragen iedereen die deze grap afkeurt maandagochtend een (ongebruikt!!!) stuk maandverband op de rug te plakken. Je spreekt hiermee je solidariteit uit met de leerling bij wie deze grap is uitgehaald. En je laat daarmee zien dat je het drie keer niks vindt. Als je meedoet, kun je maandagmorgen bij conciërge voor € 1,00 een stuk maandverband kopen. Het geld dat deze actie oplevert gaat naar ons scholenproject in Burkino Fasso. Ook de verbandplakker vragen we mee te doen. Ook al blijf je onbekend, je geeft daarmee, in ieder geval voor jezelf, aan dat je fout inziet en dat je bereid bent die (in ieder geval voor een deel) te herstellen. En dan nog op een manier ook waarmee kinderen die het minder hebben dan wij, er wat beter van kunnen worden.

Iedereen is natuurlijk volkomen vrij om zoiets mafs te doen als het op je rug plakken van maandverband. We kunnen ons voorstellen dat je dit te walgelijk vindt om te doen. En daar zit wat in. Het is precies waarom wij die grap zo afkeuren. Je kunt ook gewoon een euro in de pot doen zonder maandverband aan te schaffen. Of je doet niks, dat is ook goed. Het leuke aan de actie is namelijk dat je niet niet mee kunt doen. Als je niks op je rug plakt, gaan anderen denken dat jij het stom, idioot en achterlijk vindt om met een stuk maandverband op je rug rond te lopen. En dat is natuurlijk een prachtige manier om de grap af te wijzen. Dus iedereen bedankt voor het meedoen!

Onze school: een veilige school, niet een paar dagen per maand, maar het hele jaar door!!!!

oo

Deze brief, die op zijn minst apart kan worden genoemd, geeft de gelegenheid te laten zien hoe ideeën uit provocatieve begeleiding en herstelgericht werken in de praktijk toegepast kunnen worden.

Provocatio nix aan de handa!

De provocatieve zal gelijk opvallen: wat is er raarder dan honderd mensen of meer met maandverband op de rug te gaan lopen? De ware provocateur likt er zijn vingers bij af want als er iets is wat hij leuk vindt, is het wel problemen op te blazen tot zulke proporties dat ze finaal uiteen spatten. Eén persoon met maandverband op zijn rug: dan gaan we met z'n allen! 'Al jarenlang heb ik met maandverband op mijn rug willen lopen maar ik durfde er nooit voor uit te komen. Nu krijg ik eindelijk te kans: hoera!' (Het doet denken aan een actie op een

school waar opeens de skinheads met Nederlandse vlaggetjes op hun kleding gingen rondlopen. De lol was er snel af toen het lerarenteam hetzelfde ging doen.)

De provocatieve begeleider heeft een hekel aan problemen en besteedt er liever geen aandacht aan. Veel liever verandert hij ze in mogelijkheden om rare dingen mee te doen. Maar dan wel onder de voorwaarde dat er niemand schade van ondervindt, of wat nog mooier is, op een zo'n manier dat iedereen er beter van wordt.

Een aantal kenmerken en technieken van provocatieve begeleiding volgen hieronder

Geloof in je eigen kracht.

Je provoceert alleen als je je sterk genoeg voelt; als je niet bang dat anderen je een mafkees vinden, kritiek op je gaan hebben. Kortom: je moet stevig in je schoenen staan. Dat betekent niet dat altijd zo is; iedereen kent situaties waarin hij zich minder sterk voelt. Niet provoceren in zo'n geval, dus.

Geloof in de kracht van anderen

De provocateur is een plager, een beetje een pestkop: je moet er vanuit dat de ander tegen een stootje kan en sterk genoeg is voor zichzelf op te komen. Ook dit is lang niet altijd zo.

Verskillende leerlingen vragen om verschillende vormen van provocatie. En sommige leerlingen provoceer je helemaal niet.

De kracht van groei en Liefde.

Jawel: liefde met een hoofdletter. Provocatie doe je om mensen te laten groeien, er beter van te laten worden, om in verbinding met elkaar te komen. Als begeleider provoceer je omdat de leerlingen en collega's met je wie je werkt, werkelijk iets voor je betekenen. Als dat niet zo is, gebruik je met cynisme en sarcasme humor om de macht te veroveren en anderen klein of kapot te maken. Dat is pesten dus.

En wanneer we het over Liefde hebben: veel mensen zeggen in hun gezin en bij vrienden veel sneller en makkelijker provocatieve technieken toe te passen. Toeval of logisch?

Gebruik de kracht van intuïtie.

De actie in ons voorbeeld is de uitwerking van een idee waarvan Peter zei dat het in de klas 'opkwam als kakken'. 'Eén leerling riep het en voor we het wisten waren we het aan het uitwerken.' De provocatieve begeleider luistert naar wat intuïtie hem ingeeft. Hij gelooft in de kracht die daarin in verborgen zit.

Ongecensureerd maar selectief

Wie luistert naar zijn intuïtie geeft ruimte aan wat er in hem opkomt. Maar dat betekent niet dat je alles zo maar kunt doen. Bij de uitvoering van wat er in je komt weeg je de belangen van anderen en die van jezelf mee. Dat is ook de reden dat Peter zijn plan doornam met ouders, collega's en schoolleiding. Dat is respectvol, maar behoedt hem ook voor nare reacties achteraf.

Schaamtevrij, niet schaamteloos.

Er zijn twee soorten schaamte. Eén daarvan is een beperkende schaamte. Dat is schaamte voor zaken waar je weinig aan kunt doen: je uiterlijk, je afkomst, je capaciteiten. Hier vallen ook al die stemmen onder die je uit je verleden meedraagt en die zeggen hoe je je hoort te gedragen. 'Dat doen jongens/ meisjes/ goede begeleiders toch niet??' Deze schaamte zorgt ervoor dat je delen van jezelf verborgen houdt, maskers opzet. De provocatieve begeleider zet deze maskers af en wordt daardoor een krachtiger mens. Hij is schamtevrij.

De andere vorm schaamte leidt tot verbinding met andere mensen en persoonlijke groei. Deze ontstaat wanneer je je ervan bewust bent dat je door je (niet-) handelen mensen hebt beschadigd. In dat geval is schaamte een uitnodiging om te herstellen wat je hebt stuk gemaakt of nagelaten. Het nodigt uit tot handelen waarmee relaties hersteld worden. Een school heeft een taak bij het ontwikkelen van deze op groei gerichte schaamte.

In de brief staat te lezen: *“Waar we ook van geschrokken zijn, is dat de leerling een poos door de school gelopen heeft, zonder dat iemand hem wees op wat er op zijn rug hing”*. De kans bestaat dat sommige leerlingen Harry niet wezen op wat er aan de hand was, uit wat we hierboven noemden ‘beperkende schaamte’: straks val ik erbuiten als ik dat doe’. Of op een onveilige school: ‘straks slaan ze me in elkaar als ik het voor een medeleerling opneem’. Wanneer leerlingen zich er door deze zin van bewust worden dat door hun niet-handelen zij Harry te kort hebben gedaan, ontwikkelen zij die ‘verbindende’ schaamte. Wanneer dat er toe leidt dat zij in de toekomst constructiever handelen is er veel gewonnen. En wie weet bieden ze Harry excuus aanbieden voor hun nalatig handelen. Je ziet hoer overigens Herstelgericht werken en provocatieve begeleiding door elkaar lopen. Het herstelgerichte deel krijgt later meer aandacht.

De provocateur geeft geen oplossingen, in tegendeel.

Je zou je kunnen voorstellen dat na zo’n incident er vergaderingen en beleidsstukken komen waarin nagedacht hoe dit soort incidenten in de toekomst kunnen worden voorkomen. Wie weet leiden die tot regels, cameratoezicht en andere ‘oplossingen’. Het maakt de sfeer er niet gezelliger op en daar komt bij dat iedere oplossing die je geeft, de ander de mogelijkheid geeft er zelf één te bedenken. In onze visie moet begeleiding autonomiebevorderend zijn. Het aanbieden van oplossingen is daarmee autonomieberovend.

Vier je blunders!

Fouten maken mag: die heb je nodig om te leren: ik heb niet gefaald, ik heb alleen maar 10.000 manier gevonden die niet werken.

Een provocateur viert zijn blunders en probeert ze tot een feest te maken. Het incident dat hier aan de orde is, zou gezien kunnen worden als een falen van de school: ‘dit soort verschrikkelijke dingen, zou je toch te allen tijde moeten zien te voorkomen.’ Hier wordt het incident gebruikt om er een feest van verbinding van te maken, waar via de het scholenproject de hele wereld van meegeniet. Het slaagt alleen als niemand bij dit feest buiten de boot valt of uitgesloten wordt.

Blaas het probleem op tot het ontploft

Eén leerling met maandverband op zijn rug, dan gaan we met z’n allen! Lachen!!!

Bij een collega riep de brief herinneringen op aan Hanny (Ladee-)Levy die in oktober 2009 op 91-jarige leeftijd overleed. ‘Zij was de beste vriendin van mijn moeder tijdens de Tweede Wereldoorlog en daarna’, vertelde zij; ‘Hanny was kinderpsychiater in Rotterdam en provocatief avant la lettre. Mijn moeder werd in 1942 van de universiteit geschorst om dat ze, toen Jodensterren verplicht werden, alle studenten ertoe aanzette met een opgenaaide ster te komen. Hanny kwam in avondjurk met 36 sterren.’ Over geloof in eigen kracht en Liefde gesproken.....

Mensen veranderen pas hun ongewenst gedrag wanneer ze zich er ongemakkelijk bij voelen.

Ongewenst gedrag waarvan hier sprake is, is het plakken van maandverband en het nalatig gedrag tegenover Harry die beschadigd door de school liep zonder dat iemand hem er op wees.

Wat deze brief probeert te bereiken is dat de verbandplakker zich zo ongemakkelijk voelt bij de actie dat hij het de volgende keer wel uit zijn hoofd zal laten. Helemaal zou het mooi zijn als er zich de nodige 'groeigerichte' schaamte zou ontwikkelen. Het zelfde geldt voor de nalatige leerlingen. Hetzelfde geldt voor de nalatige leerlingen.

Provocaties leiden dus tot ongemak bij de ander.

Stel dat een leerling zo'n chaos van zijn werk maakt dat hij de een na de andere onvoldoende haal ten dreigt te blijven zitten.

Een traditionele coach zal hem helpen orde in zijn chaos te scheppen. Zijn provocatieve collega maakt de chaos steeds groter totdat de leerling zegt 'het wordt het eens tijd wat orde aan te brengen.

Waar een traditionele coach druk bezig is drukke leerlingen rustig te krijgen, zal de provocateur ze met energizers en andere rariteiten net zolang bezig houden tot ze vragen of 'we niet eens eindelijk met de les kunnen beginnen'.

Verduur de opgestoken middelvinger van de ander.

Als je anderen zich ongemakkelijk doet voelen bij hun ongewenste gedrag, kan dat weerstand oproepen, zeker als je dan ook nog eens weigert met oplossingen te komen. Het kan tot boosheid en irritatie leiden.

Een traditionele coach zal een verlegen leerling voorzichtig het pad der assertiviteit op leiden.

Een provocateur is minder voorzichtig en zegt met een glimlach van oor tot oor tegen haar:

'Jij bent volgens mij de meest verlegen leerling op deze school. Sterker nog van de wereld.

Wist je dat wij hier op school geen burka-verbod hebben. Is dat geen idee?'

Leerling lachend: "Zo verlegen ben ik helemaal niet"

Begeleider: "Volgens mij wel. Jij durft echt niks. Weet je, in de middeleeuwen had je heiligen vrouwen die zich in kloosters lieten inmetelen en één keer per dag een schaalje droog brood kregen. Is dat niks voor jou. Maar dan wel hamburgers en cola in plaats van brood, hoor.

Leerling (een beetje geïrriteerd): Da's echt onzin wat u vertelt, ik ben helemaal niet zo verlegen. Ik heb ook een hoop vriendinnen'.

Begeleider: Hè, wat gebeurt er nu, ga jij mij de les lezen? Dat past natuurlijk helemaal niet bij jou dame. Straks wordt je nog een echte bitch: Bird In Total Control of Herself'.

Maar serieus: ben jij nu verlegen of niet?'

Na dit spel waarin de assertieve kracht van de leerling is aangesproken kan de begeleider overstappen op de traditionele coaching

Je ziet in dit voorbeeld de begeleider de leerling frustreren onder meer door vorderingen die ze bij zichzelf ziet (ik ben helemaal niet verlegen) te weerspreken.

Deze frustratie leidt tot persoonlijke groei ondanks en niet dankzij de begeleider. Het mooie daarvan is dat de winst van de groei dus helemaal bij de leerling en niet bij de helpende begeleider komt te liggen.

Paradoxe communicatie kan er heerlijk toe leiden mensen in verwarring te brengen en op het verkeerde been te zetten. In de brief wordt uitgelegd waarom je niet niet mee kunt doen aan de actie. Kan het verwarrender?

De provocateur kent geen angst, maar is een gezonde bangerik.

Om laatste kenmerk van de provocatieve begeleider in dit artikel duidelijk te maken (er zijn er veel meer) zetten we hieronder elkaar de verschillen tussen Angst en Bang die beide kanten van dezelfde medaille zijn, waarbij Angst de negatieve en Bang de positieve kant is.

Angst is een ervaring zonder expliciete waarneming. Wie uit Angst reageert miskent de situatie en eigen capaciteit. Het leidt tot een inadequate reactie en een tegenvallend resultaat. Waardoor de angst toeneemt.

Het is heel goed mogelijk dat bij een grap als in dit voorbeeld de leerkrachten niet weten wat ze zouden moeten doen. Er is geen dader, je moet het slachtoffer beschermen enzovoort. Het zou kunnen zijn dat men uit angst maar niet zou reageren. Een inadequate actie die angst in de school zou doen toenemen. Peter had geen Angst en zette de actie op poten.

Iemand die Bang is maakt een reëel inschatting van de gevaren, kijkt wat er aan te doen is, handelt daarnaar, hetgeen leidt tot constructief handelen waardoor het niveau van Bang-zijn daalt. Peter zag dat er risico's die aan zijn plan zaten. Om die te voorkomen overlegde hij met de ouders van Harry, collega's en de schoolleiding. Als hij dat niet had gedaan was de kans op mislukking veel groter geweest. Nu was die kans groter en werd hij gesteund door de mensen die hij erbij had betrokken.

De herstelgerichte aspecten

Herstelrecht leert dat je bij conflicten op de stoel van de Rechter of die van de Dorpsoudste kunt gaan zitten. Beiden stellen andere vragen waarmee ze het conflict tegemoet treden:

Vragen van de Rechter (repressief en straffen)	Vragen van de Dorpsoudste (verbindend en herstelgericht)
Welke regel is er overtreden?	Wat is er precies gebeurd?
Wie heeft dat gedaan?	Wie hebben daar schade van ondervonden?
Hoe gaan we hem op een gepaste manier straffen?	Wat moet er gebeuren om die schade te herstellen?

Wanneer na dit conflict de Rechter in actie was gekomen, had dit geleid tot onderzoek waaruit misschien wél, misschien niet een ander naar voren was gekomen.

Als die zou zijn aangewezen (en hij zou hebben bekend, of er zouden bewijzen zijn) dan zou hij bestraft zijn met wellicht schorsing of verwijdering. Harry was misschien intern begeleid of doorverwezen naar de jeugdhulpverlening omdat hij een leerling met een probleem zou zijn. Als dit de enige weg zou zijn geweest, zou er aan een aantal zaken voorbijgegaan zijn. Hoe zou het bijvoorbeeld voor dader en slachtoffer zijn om later weer samen in één school door te brengen. Wat is het effect van het incident op de andere leerlingen?

Wanneer we vanaf de stoel van de Dorpsoudste naar situatie bekijken, kom je tot andere gezichtspunten. Het feit blijft hetzelfde, maar waar je de Rechter bij dader en slachtoffer de verbandplakker en Harry zou noemen, ziet de Dorpsoudste meer daders en slachtoffers:

Naast Harry zijn mogelijke slachtoffers:

Harry's ouders, andere leerlingen (die zich onveilig voelen) en hun ouders (die het liefste wat zij bezitten op een 'rotschool' hebben zitten, de leerkrachten van wie het plezier in het werk minder wordt vergald, de ouders van de plakker (als die bekend zou zijn) want die zouden zich waarschijnlijk ook drie keer in de rondte schamen. En uiteindelijk is ook de plakker

slachtoffer van zijn eigen gedrag. Kortom, door dit wangedrag loopt de hele school schade op en als je niet uitkijkt, werpt die een zwarte schaduw vooruit.

Wanneer we naar de daders van het wangedrag kijken, hebben we al even de leerlingen genoemd die Harry liepen rondlopen zonder hem te steunen. Zoiets is niet strafbaar, maar levert wel schade op.

Herstelrecht probeert daders en slachtoffers met elkaar in gesprek te brengen. Hier is dat lastig. Niet alleen omdat de meest directe dader onbekend is, maar omdat zoveel mensen slachtoffer en dader zijn. In deze situatie gebeurt dat ook niet.

Waar bij een 'gerechtelijke aanpak' wordt gewerkt met duidelijke daders, slachtoffers, aanklagers, verdedigers en rechters, zet de Dorpsoudste de kwaliteiten assertiviteit, zorgzaamheid en kwetsbaarheid in. Hij probeert deze bij alle betrokken aan te spreken en is daarin zelf een voorbeeld. In de brief zie je dat als volgt:

Assertiviteit:

Er wordt gezegd dat er op een grove manier een grens is overschreden mensen zeggen dat ze in actie komen om die te bewaken: 'dit pikken we niet'. Er wordt duidelijk stelling genomen tegen de actie van de plakker, maar niet tegen hem als persoon. Tegen de ouders van Harry zegt Peter duidelijk dat ook als ze niet willen meewerken de school toch op een of andere manier zal reageren: 'we luisteren naar u, maar wij beslissen'.

Zorgzaamheid

Peter is zorgzaam ten opzichte van Harry en zijn ouders, maar zonder ook maar ergens te noemen hoe erg dit incident voor Harry wel niet zou kunnen zijn: iedere slachtoffersrol zou de positie van Harry binnen de school verzwakken.

Zorgzaamheid en respect is er ook ten aanzien van de rector. Peter doet daarmee recht aan haar positie en dat heeft hem waarschijnlijk ook weerhouden van een blunder. In zijn enthousiasme wilde hij aanvankelijk iedereen min of meer overhalen om aan de actie mee te doen. Hiermee zou de school waarschijnlijk verdeeld zijn geraakt in een groep voor en een groep tegen. Zeker de zorgzaamheid tegenover leerlingen waarvan de ouders op voor hun respectabele gronden de actie zouden afkeuren, zou tekort geschoten zijn. De rector zorgde ervoor dat alle leerlingen (en daarmee hun ouders) met zorg werden benaderd.

Zorgzaamheid is er ook ten opzichte van de dader die wordt uitgenodigd mee te doen en daarmee zijn fout te herstellen. De schade voor die deze leerling zou kunnen oplopen door de actie kan natuurlijk enorm zijn.

Ten slotte

Pesten kan in diepe wonden maken en blijvende littekens achterlaten. En hoewel ook de pesters soms reageren vanuit een beschadigd verleden, kan dit nooit hun wangedrag vergoelijken. Soms zijn strenge maatregelen onontkoombaar, maar vaak zijn die alleen vaak nooit voldoende om wonden te helen en op een goede manier verder te kunnen. Dit artikel onderzocht de mogelijkheden die radicale aanpak van provocatieve begeleiding biedt. Of het iets voor u is, dat is de vraag... Stop ook deze techniek in uw rugzak en aanvaard de kans dat het gaat jeuken. Als dat zo is, pas het toe of gooi het eruit.

In ieder geval succes!

Jan Ruigrok is trainer, adviseur bij zijn bedrijf Rigardus en bij ECHO, het expertisecentrum voor Herstelrecht in het Onderwijs.

Hij begeleidt scholen bij het invoeren van een herstelgericht schoolklimaat.

Provocatieve begeleiding ziet hij als een instrument om mensen werkelijk serieus te nemen en om en plezier in het werk te blijven houden.

Enkele van zijn boeken:

Titel	In samenwerking met:	ISBN
Leraar in Hart en Nieren	Riet Fiddelaers-Jaspers	9 789077 179123
Handboek Alles over pesten		978-90-79596-12-6
Provocatieve leerlingbegeleiding		978-90-79596-03-4
In plaats van Schorsen, Handboek Herstelrecht in het Onderwijs	Hans Oostrik	978-90-808555-88

Informatie:

www.rigardus.nl

www.herstelrechtinhetonderwijs.nl

mail: j.ruigrok@rigardus.nl

tel.: 06 225 225 65